

Palimpsest

Kees Bakker, Taco Rijsssemus

De semio-pragmatiek van de film Interview met Roger Odin

Inleiding

In de filmtheorie is de naam van Roger Odin nauw verbonden met de semio-pragmatiek van de film, vanwege zijn publikaties over dit onderwerp in de jaren tachtig.¹ Odins semio-pragmatiek is gelieerd aan de filmsemiologie van Metz. Odin stelt zelfs dat hij weliswaar de benaming 'semio-pragmatiek' introduceerde, maar dat de filmsemiologie zich in feite vanaf het begin als zodanig heeft gemanifesteerd, ook al gebruikt Metz niet die term.² Evenals Metz is Odin een linguïst, met structuralistisch-semiotische achtergrond.³ Gewapend

met zijn kennis en ervaring stelt hij voor om Metz te herlezen.

In *Langage et cinéma* schrijft Metz dat de semioloog wil 'begrijpen hoe een film wordt begrepen'.⁴ Dit houdt in dat we niet alleen met de film te maken hebben, maar ook met de begrijpende instantie, te weten de toeschouwer. Daarom zouden wij volgens Odin ook moeten proberen te begrijpen hoe de affectieve relatie tussen film en toeschouwer functioneert.⁵ In die zin richt hij zich veel meer op de pragmatische dimensie van het begrijpen van film dan Metz in zijn theorieën heeft gedaan.

De film zelf produceert geen betekenis; het is de toeschouwer die dat doet, geleid door de film en door de institutionele context. De vraag *hoe* er betekenis wordt geproduceerd is van cruciaal belang voor iedere semiotiek. De semio-pragmatiek van de film richt zich daarbij vooral op het leesproces en de rol van de lezer (toeschouwer) in de betekenisproductie.

Odin onderscheidt drie actanten in het leesproces. Ten eerste is er de film zelf, die erom vraagt op een bepaalde manier gelezen te worden: de film bevat figuren die van invloed zijn op de

1. Roger Odin is verbonden aan het Institut de Recherches en Cinéma et Audio-Visuel (IRCAV) van de Sorbonne Nouvelle Paris III. Zie voor zijn publikaties over semio-pragmatiek het overzicht bij dit artikel.

2. Odin, 'La sémio-pragmatique du cinéma' (1989), pp. 83-84.

3. Zie bijvoorbeeld Odins degelijke inleiding in de linguïstische filmsemiologie: *Cinéma et production de sens*. Parijs (Armand Colin) 1990. Hierin presenteert hij een semio-linguïstische benadering van de film.

4. Chr. Metz, *Langage et cinéma*. Parijs (Larousse) 1971, p. 56.

5. Odin, 'Pour une sémio-pragmatique du cinéma' (1983), p. 67.

totstandkoming van een leatuur-contract (interne kenmerken die de lezing sturen, zoals generiek en stijl).⁶ Ten tweede zijn er de instituties, die door Odin gedefinieerd worden als structuren die een bundel van determinaties articuleren. Tenslotte is er natuurlijk de lezer zelf, bij wie de betekenisconstructie uiteindelijk tot stand komt; hij sluit het leatuurcontract af.

Naast de film en de toeschouwer hebben we dus te maken met de institutionele context, ofwel de sociale ruimte. Eigenlijk is deze bepalend voor de manier waarop de betekenis wordt geproduceerd. De toeschouwer, aldus Odin, is namelijk zelf ook een constructie van de sociale ruimte: de toeschouwer wordt geconstrueerd door een bundel determinaties die karakteristiek is voor een bepaalde institutie. Binnen het theoretisch kader van de semio-pragmatiek moeten we ons de toeschouwer dus niet voorstellen als een mens van vlees en bloed, maar als een geabstraheerde instantie binnen een bepaalde context.

Elke bepaalde context zal een bepaalde wijze van betekenisproductie genereren. Een reclamefilm bijvoorbeeld, zal in de ongedwongen sfeer van de huiskamer anders bekeken worden dan in de collegezaal. De institutionele context bepaalt het leatuurcontract, doordat hij sommige wijzen van betekenisproductie uitsluit en andere favoriseert.

Volgens Odin wil de semio-pragmatiek de wijzen van betekenisproductie analyseren, om zo te begrijpen hoe film

wordt begrepen. In vergelijking met de Metzianse filmsemiologie wordt de aandacht verschoven van de tekst naar de context en de toeschouwer. Het ontbreken van deze pragmatische dimensie in de 'traditionele' filmsemiologie is volgens Odin terug te voeren op Saussure's indeling van taal in taalsysteem en taalgebruik. Terwijl Metz zich voornamelijk bezighoudt met een immanente beschrijving van het functioneren van de filmtaal, legt de semio-pragmatiek juist de nadruk op het gebruik van deze filmtaal. Het zijn de filmmakers en de toeschouwers die de filmtaal gebruiken, maar dat gebruik wordt bepaald door de context, de sociale ruimte.

Het gesprek met Roger Odin

Het onderwerp van dit interview is de semio-pragmatiek. Kunt u ons vertellen waar het idee vandaan komt om een buitenlinguïstisch element toe te voegen aan de filmsemiologie?

Gedurende lange tijd heb ik mij bezighouden met amateurfilmclubs waar familiefilms werden vertoond, ervaringen uitgewisseld, adviezen gegeven enzovoort. Ik was eigenlijk verbaasd dat er nog niemand onderzoek had gedaan naar de amateurfilm, met name de familiefilm, die toch een aanzienlijke productie kent, en ik heb daarom besloten om te proberen erachter te komen hoe deze films werken. Ik begreep dat, wanneer ik wilde weten hoe deze films functioneren, de bestaande middelen van de semiologie ontoereikend waren. Ik voelde mij verplicht rekening te houden met de gehele context van de productie en het kijken. Dit bezigzijn met de familiefilm – een film gemaakt

6. Zie bijvoorbeeld Odins analyse van de familiefilm in 'Rhétorique du film de famille' (1979), of die van de fictiefilm, *UNE PARTIE DE CAMPAGNE*, in: 'L'entrée du spectateur dans la fiction' (1980).

door een familielid voor de rest van diezelfde familie – heeft mij doen inzien dat het, wil men het functioneren van een bepaald type film begrijpen, onvermijdelijk is de context erbij te betrekken; en dat hier eigenlijk alles door de context werd bepaald. Dit bracht mij ertoe om de algemene benadering te veranderen, althans wat betreft de audiovisuele produktie, want wat waar is voor de familiefilm hoeft natuurlijk nog niet waar te zijn voor andere typen film. Men zag alleen niet dat de vooronderstellingen van de fictiefilm de dominante vooronderstellingen waren die wij allemaal hadden. Zolang die niet onderzocht worden, kan men doorgaan met analyses zoals die altijd gemaakt zijn; dat werkt goed. Eigenlijk bestaat mijn semio-pragmatische werk erin, de vooronderstellingen van de dominante analyses aan het licht te brengen.

Min of meer bij toeval heb ik mij dus beziggehouden met een ander type film dan de fictiefilm, en dat leidde ertoe het probleem van een andere kant te benaderen. Ik wil onderstrepen dat mijn semio-pragmatische benadering niet de reeds bestaande benaderingen op de helling zet, maar dat de vooronderstellingen expliciet worden gemaakt.

De context speelt een belangrijke rol in de semio-pragmatische benadering. Hoe verhoudt deze zich binnen uw theorie tot de tekst en de toeschouwer?

Uitgangspunt van de theorie is dat een film alleen binnen een gegeven context betekenis krijgt. Laten we de familiefilm weer als voorbeeld nemen. Als we een fragment van een familiefilm nemen, kunnen we deze vertonen binnen de context van de experimentele film, waar hij als een experimentele film geaccepteerd zou worden. Als we hetzelfde

de fragment binnen de institutie van de fictiefilm vertonen, zal hij misschien als een slechte fictiefilm beschouwd worden. De film zal dus telkens op een andere manier bekeken worden. De tekst wordt geconstrueerd in de sociale ruimte van de toeschouwer, net zoals dat gebeurt in de sociale ruimte van de produktie van de film. Er is dus een dubbel proces van betekenisproduktie: tijdens het maken van de film en tijdens het zien ervan.

Mijn werk is op zich vrij beperkt. Ik wil niet het werk doen van sociologen of historici die zich bezighouden met de context; daar heb ik de middelen niet voor. Mijn werk is een semiologische modellering van de context. Dit niveau is dus vrij precies en begrensd. Er zijn andere contextuele niveaus, die ik niet analyseer. Wat ik denk te kunnen doen, of probeer te doen, is de algemene wijzen van betekenisproduktie beschrijven die functioneren in een gegeven sociale ruimte en binnen een bepaald aantal institutionele kaders. Dat is semiotiek.

Maar de context die u niet in beschouwing neemt, beïnvloedt toch ook de manier van lezen?

Jazeker, maar bij iedere benadering moet je je grenzen kennen, en als je je grenzen hebt gedefinieerd, kun je gaan samenwerken met sociologen en historici die hun werk kennen. Binnen een algemeen kader, zoals ik dat probeer te scheppen (het kader van de communicatie), kun je mensen uit verschillende disciplines laten samenwerken. Natuurlijk beïnvloeden ook andere contextuele niveaus de lezing, maar ik heb eenvoudig niet de middelen om dat te analyseren. Anderen wel.

Buiten het gevaar om je in andere disciplines te begeven, bestaat er volgens ons voor de semio-pragmatiek ook het gevaar om te ver van de tekst verwijderd te raken. Waar de structuralistische semiotiek uitging van het immanentieprincipe, lijkt de semio-pragmatiek zich helemaal te richten op de context.

Het immanentieprincipe houdt in dat de betekenis zich in de tekst bevindt. Ik geloof niet dat de betekenis zich in de tekst bevindt, maar dat zij te vinden is in de relatie met de context, of beter nog, dat de betekenis in de tekst komt door de toeschouwer, die zelf geconstrueerd is door de context. Dus eigenlijk is het het omgekeerde van het immanentieprincipe: een gegeven tekst heeft op zich geen betekenis, maar krijgt betekenis door een proces van betekenisproductie. De pragmatiek is voor mij het bepalende element; de semiotiek is afhankelijk van de pragmatiek. Maar dat alles is voor mij semiotiek, ook de pragmatiek.

Men moet bedenken dat het immanentieprincipe een principe was op basis waarvan men kon werken en waarbij men vrijwillig de contextuele determinaties buiten beschouwing liet. Maar niemand heeft ooit gedacht dat deze contextuele determinaties geen enkel belang hadden. Het is eenvoudigweg een strategische keuze om te kunnen werken. En nogmaals: ik wil geen historisch of sociologisch of zelfs cognitivistisch onderzoek doen. Mijn benadering van de context is een benadering in termen van verschillende wijzen van betekenisproductie.

Toch heeft uw benadering veel weg van bijvoorbeeld die in culturele studies. Zij bestuderen de constructie van betekenis binnen een culturele ruimte.

Inderdaad, maar in die zin dat we alle-

maal de context in beschouwing nemen. Alleen beschouwen we hem op een andere manier, met andere analysemethoden. Een socioloog benadert de context op een andere manier dan een historicus of een semioloog. Ze beschouwen allemaal de context als zeer belangrijk. Maar ieder heeft zijn eigen methode om te analyseren, en dus ook zijn eigen lezing. Daarom is het interessant om samen te werken. Samenwerken wil nog niet zeggen dat de verschillende benaderingen met elkaar vermengd worden. Ieder belicht een deel van de contextuele determinaties.

Ja, maar het lijkt ons onmogelijk om een pertinente context te construeren.

Dat is zeker onmogelijk, daar ben ik van overtuigd. Het zal altijd een beperkte en arbitraire constructie zijn. Het is een abstractie die toelaat bepaalde dingen te begrijpen, en zo hoop ik dat mijn abstracties ook toelaten bepaalde dingen te begrijpen. Het belang van een model is voor mij niet dat het kan beschrijven wat er gebeurt, maar dat het toestaat vragen te stellen over wat er gebeurt. Beschrijven is iets anders.

Uw opvatting van de context geldt binnen een dominante ideologie. Er is dan geen plaats voor een kritische benadering, die een mogelijkheid biedt om de ideologie als zodanig te onderzoeken.

Mijn doel is om te proberen te begrijpen wat er binnen een bepaalde sociale ruimte gebeurt. In onze sociale ruimte bestaat er een dominante logica, en natuurlijk houd ik daar rekening mee. Daarentegen moet men bij een kritische benadering die dominante logica begrijpen. Dat wat ik analyseer, zijn de wijzen waarop betekenisproductie plaatsvindt binnen een gegeven ruimte,

du binnen die dominante logica (en zelfs niet alléén binnen die dominante logica). Misschien kan men zich van daaruit vragen stellen over die dominante logica, en dan kan men spreken van een kritische benadering. Ik heb niet echt een kritische benadering, maar, evenals linguïsten, probeer ik te begrijpen wat er gebeurt.

Uw benadering impliceert een hoge graad van abstractie. De toeschouwer bijvoorbeeld, wordt binnen uw theorie een in hoge mate geabstraheerde instantie. Dat klinkt paradoxaal wanneer men het heeft over een pragmatische benadering.

Dat hangt er maar van af wat je onder de term 'pragmatiek' verstaat; het is een veelzeggend maar tegelijk nietszeggend woord. Misschien had ik er beter aan gedaan om een andere term te kiezen. De aanduiding 'semio-pragmatiek' is eerder verwarrend dan verhelderend. Er bestaat echter ook een pragmatiek die zeer abstract is, bijvoorbeeld de pragmatiek van logici. Abstractie is niet onverenigbaar met pragmatiek, maar het hangt ervan af over welke pragmatiek we praten. Over het algemeen heeft men het bij de term pragmatiek over iets wat verankerd is in het concrete. Maar er bestaat ook een traditie van een logische, formele pragmatiek, zelfs bij linguïsten. Het is waar dat het begrip 'pragmatiek' niet eenduidig is. Het suggereert dat men een praktisch element, als het ware uit het leven gegrepen, toevoegt aan de theorie. Dat is niet helemaal waar; het is een andere manier van vragen stellen, maar een methode die net zo abstract is als bijvoorbeeld de structuralistische semiotiek. Ik werk vanuit een semiologische achtergrond, alleen benader ik een semiotisch probleem vanuit een andere hoek. Ik ga

niet meer uit van de tekst, maar van de wijzen waarop betekenisproductie tot stand komt.

Precies, en dan belanden we bij een andere paradox, die u zelf ook aanduidt⁷: we hebben te maken met een externe benadering, die echter wel gebaseerd is op het tekstuele niveau.

Dat is inderdaad een beetje paradoxaal, maar als je de wijzen waarop betekenisproductie tot stand komt, wilt ontdekken, moet je een tekst hebben waarop je je baseert. Je kunt niet vanuit het niets vertrekken. Ik baseer mij dus op films. Maar wanneer ik een film analyseer, probeer ik niet de betekenis ervan te achterhalen, want ik geloof niet dat er één betekenis is. Al werkend aan die film probeer ik te achterhalen op welke wijzen betekenisproductie tot stand komt. De film dient eerder als een soort katalysator, die bepaalde betekenisprocessen blokkeert en andere stimuleert.

We spraken net over de dominante logica. Die werkt zodanig dat een tekst betekenis bevat, zodat mijn formuleringen soms ambigu zijn, zelfs in mijn eigen teksten en analyses. Maar ik probeer altijd te vermijden dat men denkt dat de betekenis in de tekst besloten ligt. Wat mij interesseert is het proces van betekenisproductie. Om betekenis te produceren moet men echter vertrekken vanuit iets, en dat is de paradox: men vertrekt altijd vanuit een tekst, maar in werkelijkheid wordt deze tekst geconstrueerd door analyse van de mechanismen van produktie en constructie van deze tekst. De tekst is niet het gegeven. Hij is er, maar in plaats van te zeggen: 'Dat is de betekenis van die

7. Zie hiervoor: Odin, 'La sémio-pragmatique' (1989).

tekst', is mijn probleem eerder: 'Hoe wordt die tekst gelezen en wat wil dat zeggen?' Men leest die tekst als een documentaire: wat wil dat zeggen? Men leest die tekst als een fictie: wat wil dat zeggen? Enzovoort. Dus voor mij is de tekst er om uit te kunnen leggen hoe de mechanismen van betekenisproductie werken.

Dus de tekst blijft het uitgangspunt?

Nee, op zich is de tekst eerder de uitkomst van een proces; hij is er niet vanaf het begin. Wij hebben natuurlijk het idee dat wij een tekst tegenover ons hebben, en niet dat wij processen van betekenisproductie in werking stellen, maar de tekst is de uitkomst van die processen; onder druk van bepaalde conventies, natuurlijk.

Hoe rijmt u uw geabstraheerde voorstelling van de lezer/toeschouwer, een punt waar een bundel determinaties bijeenkomt, met het doel van uw onderzoek: begrijpen hoe een film begrepen wordt? Met dit doel voor ogen zou men eerder geneigd zijn met de toeschouwer zelf aan de slag te gaan.

Mijn idee is dat we binnen een gegeven institutionele context allemaal bepaald zijn door conventies (*constraints*) die eigen zijn aan die context en waaraan niet te ontkomen valt. Omdat ik een theoretisch model wil maken, ben ik verplicht om vanuit een absoluut determinisme te werken en de institutie die de toeschouwer creëert op een deterministische manier te beschouwen. Dat staat mij toe om een model te maken. Wanneer ik de toeschouwer zelf zou onderzoeken, dan zou ik met een sociologisch onderzoek bezig zijn. Dat kan natuurlijk wel, en het moet ook gedaan worden, maar dat is niet mijn benadering. Mijn benadering is semio-

tisch, en vanuit dat oogpunt kan men zeggen dat iedere toeschouwer op dezelfde manier functioneert. Alle individuele toeschouwers hebben de belangrijke wijzen waarop betekenisproductie plaatsvindt in zich, waardoor zij een film kunnen construeren. Als mijn model goed is, dan staat het ons toe om beter te begrijpen wat er gebeurt binnen een bepaalde sociale ruimte met betrekking tot de mechanismen van betekenisproductie.

Wanneer men een toeschouwer ondervraagt, veronderstelt dit dat er vragen gesteld worden. Deze vragen zijn al gebaseerd op een reeds bestaand model. Eigenlijk probeer ik een dergelijk model te maken. Men kan geen vragen stellen vanuit het niets; daar zou men in ieder geval niets van leren. Als men vragen stelt aan een toeschouwer, betekent dit dat er al hypothesen zijn van waaruit men de vragen stelt. Ik hoop dat de modellen die ik probeer te maken, eventueel sociologen van dienst kunnen zijn.

Hoe staat het met het boek over de semio-pragmatiek dat u in uw vorige werk aankondigde? Komen daar ook concrete analyses in voor?

Ik werk eraan, maar het duurt nog wel een jaar voordat het af is. Ik zal ook voorbeelden van analyses geven, zodat niet alleen de abstracte theorie gepresenteerd wordt, maar ook concrete analyse-instrumenten worden aangereikt. Maar het duurt nog wel even.

- 'Rhétorique du film de famille', in *Rhétoriques, sémiotiques, revue d'esthétique* (Parijs, UGE), 1979, jrg. 1, nr. 2, pp. 341-371.
- 'L'entrée du spectateur dans la fiction', in: Jacques Aumont en Jean-Louis Leutrat (ed.), *Théorie du film*. Parijs (Albatros) 1980, pp. 198-213.
- 'Le film de fiction menacé par la photographie et sauvé par la bande-son. A propos de LA JETÉE de Chris Marker', in: Dominique Chateau, André Gardies en François Jost, *Cinéma de la modernité: films, théories*. Parijs (Klincksieck) 1981.
- 'Pour une sémio-pragmatique du cinéma', in: *Iris*, jrg. 1, nr. 1, 1983.
- 'Mise en phase, déphasage et performativité dans LE TEMPESTAIRE de Jean Epstein', in *Communications* 38: 'Énonciation et cinéma'. Parijs (Seuil) 1983.
- 'Dokumentaïre film, dokumentariserende lektuur', in: *Andere Sinema* 81: 'De andere film', 1987.
- 'La sémio-pragmatique du cinéma sans crise, ni désillusion', in *Hors Cadre* 7: 'Théorie du cinéma et crise dans la théorie' (Saint-Denis, PUV) 1989.

Hier wordt gewerkt

Verslag van het vijfde *Film- und Fernsehwissenschaftliches Kolloquium* te Hannover

In oktober 1992 werd in Hannover het vijfde *Film- und Fernsehwissenschaftliches Kolloquium* gehouden. De opzet was een actuele bestandsopname van film- en televisiestudies in de Bondsrepubliek. Dat wil niet zeggen dat er geen interesse was voor bijdragen uit andere landen, want die waren ook welkom. Er waren überhaupt weinig beperkingen, noch thematische, noch die welke voortvloeien uit de eis van zuivere filmstudies, noch die welke om de hoek komen kijken wanneer voor een geselecteerd gezelschap van grote namen is gekozen. Een ieder werd in de gelegenheid gesteld zijn onderzoeksobject, en daarmee zijn actuele specialisatie, aan een grote groep te presenteren. Aangezien een net afgestudeerde als ik niet snel persoonlijk uitgenodigd zal worden om aan een colloquium deel te nemen, en aangezien mijn specialisatie geen specialisatie is waarvoor men thans een thematisch omschreven colloquium kan verwachten, bood Hannover mij een kans om uit de kleine kring van Nijmeegse medewerkers te breken en mijn werk ver van huis aan een publiek te presenteren. Eenmaal in Hannover bleek dat hier uitsluitend werk in wording werd gepresenteerd.

Een internationale werkgroep (waaraan ook studenten meewerkten) onder leiding van H.J. Wulff (Berlijn) presenteerde bijdragen over de compilatiefilm. Wulff beschreef de historiserende tekstsemantische functie van de compi-

